

УДК: 373.5.016:94(477):069.51

МАТЕРІАЛИ МУЗЕЇВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Тетяна Грушева,

Запорізький національний університет

У статті проаналізовано шлях українських музеїв часів відновлення незалежності України. У цей період наша країна долала радянські наративи та формувала нову ціннісну систему суспільства. Саме музеї повинні стати новими центрами, у яких збережена історична, культурна спадщина та відбувається фіксація соціокультурного та історичного досвіду. На цьому ґрунтується просвітницька місія музеїв у шкільному середовищі.

Ключові слова: музей, історична пам'ять, національна пам'ять.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація в суспільно-гуманітарній освіті України представляє собою «meltingpot» усвідомлення (відображення) самоствійності (окремішності) історичного шляху країни та новацій західної культури (науки). Необхідність закінчити процес декомунізації та дерусифікації в суспільній сфері в цілому та в освітній сфері зокрема актуалізує теми цього наукового напрямку. У зв'язку із цим є важливим переосмислення ролі музею як інституту соціальної пам'яті в освітньому процесі. Саме музейні установи можуть стати посередниками між шкільною аудиторією і сформованим образом культурної пам'яті, що виявляється в цінностях і традиціях; тобто виконати комунікативну, просвітницьку, світоглядну роль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагогічний аспект інтеграції музейних предметів у шкільні уроки історії достатньо досліджений. Звернімо увагу на концептуальну модель сучасного музейного простору, його можливості у формуванні колективної пам'яті українського народу та відповідність вимогам цифрового світу. У цьому контексті корисним буде досвід учених-педагогів, філософів, істориків та філологів. Відзначимо суттєвий внесок у дослідження проблеми Алли Киридон, яка у низці статей досліджує музеї як інституції пам'яті. Валентина Хархун порушує питання збереження історичної пам'яті музеями, сучасної політики пам'яті, особливостей культурної і музейної політики України, США, країн Центрально-Східної Європи. Проблему актуалізації ролі музейної комунікації в сучасному глобалізованому суспільстві досліджує Поліна Вербицька. Вона також визначає нові форми взаємодії музею з публікою. Осмислення феномену історичної пам'яті є завданням низки робіт Юрія Шаповала.

Мета статті – синтезувати досвід науковців різних галузей щодо трансляції музеями соціокультурного та історичного досвіду й визначити можливості вітчизняної музейної мережі для шкільного освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Освітня система України часів відновлення незалежності пройшла шлях змін. Суспільно-гуманітарна освіта зазнала

суттєвої трансформації, відмовившись від радянської спадщини. Аналізуючи проблеми історичної пам'яті (цілісний образ історії, що створений людською спільнотою) в Україні, ми стикаємося із каналами її формування. По-перше, зафіксовані панівною культурою певні символи мають вираження у пам'ятних датах, героїзації історичних постатей (пам'ять про них увічнена в меморіальних дошках, пам'ятниках тощо), експозиціях музеїв тощо. По-друге, шкільні підручники з історії є чинником формування національної ідентичності й національної пам'яті українського народу (осмислення минулого етнонаціональною спільнотою). Ці два умовні канали повинні комунікувати без проявів конкуренції пам'ятей. Але після відновлення української незалежності була реалізована вкрай суперечлива гуманітарна політика, в результаті якої трансформація світоглядних принципів відбувалася повільно.

Це мало прояв у кількох вимірах. Розуміння авторами підручників з історії України як чинників формування історичної пам'яті молоді спонукало до дискусії, діалогу, удосконалення змісту шкільних підручників з урахуванням критеріїв і рекомендацій ЮНЕСКО. І цей процес підручникотворення відрізнявся динамічністю (автори В. Власов, С. Кульчицький, Ф. Турченко, І. Щупак, І. Піскарьова, О. Бурлака). Учені активно використовували європейський досвід, продукували ідею гуманізації минулого, виробляли методичний і методологічний апарат; сучасним стало оформлення підручника [7]. Спроби перейти до викладу інтегрованої історії в школі вважаємо вдалими. Також відзначимо академічну працю Ярослава Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України» (Київ : Портал, 2022. 408 с.), яка є концептуальним переосмисленням національної історії й розумінням її через глобальну перспективу. Сучасні музеї, які є науковими центрами, повинні знаходитися в межах сучасної історіографії України і враховувати у своїй діяльності її надбання.

Інший вимір гуманітарної політики в сучасній Україні мав прояв в регіоналізації. До прикладу: коли у 1990-ті роки на заході України прибирали пам'ятники радянських катів, на сході – приносили квіти до пам'ятників Леніну. Антиукраїнська позиція певних політичних сил сприяла гальмуванню оновлення експозицій музеїв історичного профілю. На жаль, непоодинокі приклади важелів впливу представників обласних (міських) державних адміністрацій (рад) демонструють наявний ідеологічний тиск на музейну діяльність. Також частина музеїв виявилася вкрай консервативною й критично не встигала за новою концепцією української історії, що була сформульована у підручниках з історії. Звернімо увагу на «спадок» музейної мережі, що функціонував (функціонує) в сучасній Україні.

Музейна справа в радянський період знаходилася під жорстким ідеологічним контролем, цензура поклала край еволюції музейних ініціатив. Музейна політика затверджувалася згори і впливала на формування особливостей державної музейної мережі. Вони були визначені марксистською ідеологією та домінуванням політизованих музейних експозицій. В умовах тоталітарного режиму перед музейною мережею було поставлено завдання демонстра-

ції «найсправедливішого соціалістичного ладу» як відбиття тогочасної політики. Радянські ідеологи не приховували, що музей не був культурно-освітнім чи науково-дослідницьким закладом. Уже в першому номері журналу «Радянський музей» було зазначено, що «для нас музей не кунсткамера, не колекція раритетів, не кладовище з монументами, не естетська галерея, на решті не замкнені збори для небагатых. Для нас музей є політико-просвітній комбінат...» [4, с. 3].

Наприклад, меморалізація війни в музейних експозиціях радянської доби була організована винятково з пропагандистських позицій. Так акцент робився на Полтавській битві (зі зрадником І. Мазепою), громадянській війні, Великій Вітчизняній війні (усе це термінологія того часу) та сором'язливо замовчувалася історія Першої світової війни, війни в Афганістані (1979–1989 рр.) тощо.

З часу відновлення Україною незалежності конфлікт історичної пам'яті долався вкрай повільно, а політичні маніпуляції навколо питань війни стали виразним засобом суспільної дезінтеграції. Помітними були намагання музейних працівників замовчувати, оминати або навіть трактувати, використовуючи радянські штампи, вразливі сторінки історії. Так з часом створилася певна інтелектуальна дихотомія: шкільні та вузівські підручники з рекомендацією МОН демонстрували нове осмислення історії України, у той же час екскурсоводи вперто «доводили» зрадицтво І. Мазепи, тріумфальну ходу червоної армії та злочини українських націоналістів тощо. Так імперсько-радянські оцінки минулого, світоглядні стереотипи радянських часів демонстрували антиукраїнську спрямованість експозицій.

Виникає риторичне питання: як учитель історії повинен реалізувати педагогічні поради і, використовуючи музейну експозицію, візуалізувати історію та надавати школярам нові знання? Українське суспільство стикнулося із суперечливою інтерпретацією минулого у соціогуманітарному просторі. На наше переконання, це стало можливим за відсутності консолідованої державної політики щодо формування колективних уявлень про минуле України, розуміння ролі музеїв у цих процесах. Безвідповідальна (а іноді антиукраїнська) державна позиція загальмувала зміни українських музеїв в умовах формування ціннісних систем, радикального переосмислення минулого та соціокультурних трансформацій.

Поки Україна перебувала під впливом радянського тоталітаризму, західні музеї еволюціонували від інституцій з функцією збереження пам'яті до інституцій, що здійснюють соціокомунікативну функцію та акумулюють ціннісну систему суспільства. Зазначимо, що ХХІ ст. поставило перед музеями нові завдання, про що буде йтися нижче. Із здобуттям Україною незалежності значна частина музейних працівників активно переймала світовий досвід. Музеї почали розумітися як установи, що зберігали об'єкти природи і культури та презентували їх. Останнє було шляхом відтворенням історії (культури), актуалізацією минулого. Отже, цей еволюційний крок музеїв

зумовив зміну понять: музеї – це вже не просто місця зберігання культурних цінностей (їхнього дослідження, організації фондової та експозиційної роботи тощо), а складові духовної сфери панівної культури. Були встановлені комунікаційні канали музеїв і колективної пам'яті, що значно збільшило можливості використання матеріалів музеїв у школі. До просвітницької і виховної функцій додалася світоглядна та ідентифікаційна.

Під музейною комунікацією прийнято розуміти (окрім спілкування музейників і відвідувачів, передачу відвідувачам інформації про артефакти) трансляцію історичного (культурного) досвіду минулого, моральних норм, ціннісних орієнтирів. Це стало новою роллю музеїв, що мала вектор у бік соціальної гармонії. У цьому аспекті використання музеїв для дітей шкільного віку набуває нового значення. Образ історичної епохи формують інформаційний простір та ціннісні установки, що їх ретранслює панівна культура. З огляду на це, посилюється відповідальність музейних працівників за концептуальну модель музею. Поки музейні працівники опанували нові професійні реалії, світ висунув нові вимоги.

Постмодерне суспільство чітко визначило курс на лібералізм, освіту, повагу до культурного розмаїття й відкрите інформаційне суспільство. За постмодерну в суспільстві встановлюються нові правила. Серед інших відбувається синтез свідомості та засобів комунікації, на перший план в інформаційному полі виходить ілюстративний (відео) матеріал. Візуальна культура отримала «гілку першості». Для збереження своєї ролі культурні інституції, у тому числі й музеї, повинні були відреагувати (приспособитися) на нові реалії. Один із перших музеїв, який обрав курс на оновлення за постмодерним вектором, був Лувр, де кілька залів стали певним викликом консервативним (традиційним) музеям.

Нова парадигма, у якій опинився світ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зумовила переосмислення методології гуманітарного пізнання, у тому числі педагогічної та історичної наук. Це спровокувало інтерес до музеїв, які у західному світі у цей час зазнають якісних змін. Так, з другої половини 1990-х років втілюється в життя «нова музеологія» як система цінностей (хоча сам термін уведено до вжитку ще наприкінці 1960-х рр.), що дозволило вийти за межі традиційних музейних завдань і ставити питання про інтеграцію музеїв в навколишнє середовище. Від відтворення окремих подій історичні музеї перейшли до відтворення особливостей епохи, інтерпретації історичних подій і врешті-решт до репрезентації пам'яті.

Нові реалії спонукали до «осучаснення» музеїв, використання інноваційних технологій при творенні музейної експозиції та постмодернових підходів при інтерпретації історичного минулого. Слід зазначити, що у сфері відповідальності музеїв залишилося розв'язання таких питань, як національна ідентичність, закономірності історичного розвитку тощо. Це значно посилює емоційний та інформаційний вплив сучасних музеїв на глядачів. У той же час при плануванні відвідування музейної мережі школярами необхідно не забу-

вати, що музеї виконують, окрім іншого, рекреаційну функцію та повинні стимулювати естетичне та етичне виховання молоді.

Отже, сучасні музеї України стикнулися із новою хвилею викликів. Цифрова ера підштовхнула створення електронних ресурсів музейних колекцій, причому подібні процеси відбуваються паралельно і в музеях, і в архівах, і в бібліотеках. Разом це надає можливості для створення спільного віртуального простору згаданих установ і закладів освіти щодо популяризації історичних знань. Актуальною проблемою у вказаних установах є оцифрування аналогового матеріалу, використання інтерактиву при експонуванні колекцій, розробка віртуальних виставок та створення online-екскурсій тощо.

Постає питання підготовки кадрів, що здатні інтегрувати традиційні культурні (наукові) установи у цифровий культурний простір. Окрім майстер-класів, вебінарів, курсів підвищення кваліфікації, є приклади підготовки фахівців, здатних використовувати цифрові технології у розв'язуванні складних спеціалізованих задач. Так у Запорізькому національному університеті вже кілька років організоване навчання за освітньою програмою діджитал-історія. Така програма представляє інноваційний напрям, що ґрунтується на використанні інформаційних комп'ютерних технологій у дослідженнях, збереженні, презентації та візуалізації історії та культури. Оновлення (осучаснення) музейного середовища, використання сучасних інформаційних та цифрових засобів та прийомів, його співпраця з подібними установами на новому рівні дозволить зберегти історичну спадщину, актуалізувати питання вітчизняного історико-культурного досвіду, зробити історичну інформацію цікавою для молоді і врешті-решт інтегрувати український соціокультурний простір у світові глобальні інформаційні процеси. До прикладу, Національний архівний каталог США містить 205 039 338 оцифрованих сторінок. До вересня 2026 року американські архіви планують оцифрувати 500 млн документів [2]. Безумовно, цифрові можливості відкрили нову сторінку в систематизації ресурсів.

Але за осучасненням музейного простору не можна забувати головну мету (місію) музею – це інтерпретація минулого (створення образу минулого у колективній пам'яті) та трансляція культурних й етичних норм. В Україні ці зрозумілі для всього цивілізованого світу цілі є ще більш виразними й актуальними з огляду необхідності протидії пропагандистським маніпуляціям, що використані як зброя сусідньою країною-агресоркою. Тому вкрай важливим є розуміння, що при формуванні світогляду школярів є необхідним унаочнення об'єктивно відтвореної світової та вітчизняної історії, а також їхніх аспектів. До прикладу, з початком російсько-української війни (з 2014 р.) відбулося переосмислення образу війни. Війна як трагедія, а не парад представлена в експозиційній та виставковій роботі сучасних українських музеїв. Відзначимо, що саме так трактуються подібні події в європейських музеях.

Отже, інтерпретація історичних подій є ключовою при організації музейних експозицій, якщо розглядати музеї як інститути соціальної пам'яті. Особливої важливості така інтерпретація набуває при проведенні екскурсій

для школярів, коли увага фокусується на цінностях, що передаються від покоління до покоління. Тому орієнтація музейних працівників на нову концепцію історії українського народу і відмова від радянських (російських) наративів є «щепленням» від російської пропаганди.

Найбільш цікавими для школярів (а також важливими для висвітлення курсу з історії) є колекції таких музеїв: Національного музею історії України, Національного заповідника «Софія Київська», Національного музею історії України у Другій світовій війні, Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, Національного музею Тараса Шевченка, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Національного музею народної архітектури та побуту НАН України тощо. Більш доступними для шкільної аудиторії є краєзнавчі музеї, у яких історія держави представлена в регіональному вимірі. Не варто вчителям оминати увагою історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні музеї. До них прикута особлива увага, бо останнім часом в Україні актуалізувалася громадська дискусія щодо поняття героїчного в історії. Кроки з увічнення пам'яті суголосні з таким соціокультурним феноменом, як історична пам'ять. Тому пролонговане функціонування в Україні музеїв, що присвячені життю і творчості відвертих українофобів, є вкрай небезпечним для соціогуманітарного простору. Одним із таких є Музей М. Булгакова у Києві. Останнім часом у соцмережах розгорнулися відверті баталії між блогерами, політичними та музейними діячами з приводу доцільності функціонування цього музею. Вважаємо, більш доцільною є відповідь літературознавців. Так кандидат філологічних наук Ростислав Семків стверджує, що М. Булгаков підпадає під визначення українофоба і у своїх коментарях, дописах учений аргументовано доводить це [6]. На наше переконання, в Україні, де РФ вчинила геноцид під час останньої фази збройної агресії, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., у найближчі терміни повинен закінчитися процес декомунізації та дерусифікації, щоб унеможливити використання ворогом культурної (духовної) площини як зброї.

Важливими щодо пізнавального та виховного впливу є етнографічні музеї. Для розуміння своєї етнічної ідентичності, для набуття соціально значущого досвіду школярами ці музеї обов'язково повинні бути враховані вчителями історії при візуалізації матеріалів підручників музейними експозиціями. Це один зі шляхів розуміння минулого, самопізнання та формування національної пам'яті.

В останнє десятиліття стрімко збільшується кількість музеїв при навчальних закладах. Значну частину з них організовано на базі навчально-наукових лабораторій, що створені як засіб збереження й дослідження артефактів. Такі музеї бажано додавати до каталогу музейних установ і рекомендувати для відвідування школярам. Наприклад, при вивченні повсякдення радянської доби (курс з історії України 10–11 клас) можуть бути використані матеріали таких музеїв закладів вищої освіти, як «Homo sovieticus»

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (організаторами музею зазначено, що його створено для пам'яті про нелегкі часи, а не з туги за ними [3]; музей та навчально-наукова лабораторія історії повсякдення другої половини ХХ століття Запорізького національного університету (керівники лабораторії також зробили уточнення, що вони ставлять за завдання реконструкцію картини буття людини другої половини ХХ ст.). Повсякдення (інші сторони буття) homo sovieticus стало сторінкою історії, а отже, може бути представлено в експозиціях музею, що не суперечить українським законам про декомунізацію. Ніякої ностальгії за радянщиною у подібних музеях (лабораторіях) не помічено. Під прицілом дослідників життя «маленької людини» в тоталітарній державі. Об'єктивне висвітлення цієї теми в музеях допомагає розвінчати історичні міфи, що нав'язують українцям ворожі пропагандисти, які закликають «не переписувати історію».

Вище було зроблено акцент на необхідності долучення музейної мережі до діджитал-процесів. Це дозволить збільшити кількість матеріалів в online-форматі і зробити їх доступними для значно більшої кількості школярів. Це стосується і виставкової діяльності музеїв. Цікавими, корисними та ілюстративними є матеріали виставок, які можуть поглибити матеріал шкільних підручників. У зв'язку з цим, окрім оцифрування, постає проблема інформування максимально широкого загалу глядачів про майбутню виставку. Наприклад, при вивченні процесів індустріалізації (історія України 10 клас) доречним було б відвідування школярами виставки «Як Харитина Марченко Дніпрогес будувала» (створена працівниками Національного заповідника «Хортиця» у 2017 р.), яка присвячена ролі жінки на Дніпробуді. Героїнями виставки стали тисячі безіменних та відомих жінок, обличчя та імена яких виставка повертає історії. А насправді виставка трансливала ідею формування «нової людини» (радянської ідентичності), що відбувалося під впливом ідеології [5]. Ще раз наголошуємо на необхідності (важливості) долучення експозиційної, виставкової діяльності до online-формату, що дозволить виконати поставлені перед музеєм суспільні завдання.

У період обмеженого доступу до музеїв (пандемія, російсько-українська війна) online-екскурсії та віртуальні музеї відчують на собі місію в організації соціокультурних процесів та консолідації суспільства. Сьогодні двері відомих музеїв України і світу «відкриті» завдяки сучасним технологіям. Кожен день до вже відомих додаються нові віртуальні екскурсії. Наприклад, в Україні в такому форматі демонструють частину своїх колекцій Львівський історичний музей, Львівський музей історії релігії, Музей Гетьманства (Київ); організовані віртуальна екскурсія Дубенським замком, віртуальна екскурсія Острозьким замком, віртуальна екскурсія Музеєм історії Острозької академії та інші. Наполегливо радимо вчителям історії додавати до матеріалів шкільного підручника доступні в online-форматі колекції Музею Акрополя в Афінах (Греція), Музею історії мистецтв у Відні (Австрія), Галереї Уфіцці (Італія), Сикстинської капели у Ватикані, Капітолійського музею у Римі

(Італія), Національної галереї у Берліні (Німеччина), Національного музею Кореї, Британського музею (Велика Британія), Стоунхенджу (Велика Британія), Лувру (Франція), Версальського палацу, Версалью (Франція), Метрополітен-музею (Нью-Йорк) [1]. Так музейна комунікація завдяки сучасним технологіям з мрії перетворилася на реальність.

Висновки. Український досвід музейної справи багатоплановий. Перед музейними працівниками доби відновлення незалежності України поставлено кілька задач. По-перше, подолати радянський спадок у музейній справі. Саме радянські ідеологи інтегрували музеї в освітню систему, зробивши їх пропагандистською зброєю. Трагування екскурсоводами історичних подій за лекалами радянської історіографії є неприпустимим. По-друге, з 1991 р. поступово відбувається «переформатування» української музейної мережі. Автори експозицій ставлять за мету об'єктивне відтворення історичного процесу, створення цілісного образу історичної епохи. Все частіше дослідники характеризують музеї як інститути соціальної пам'яті та відзначають їхній освітній потенціал. Виховання громадянина в сучасній Україні – багатовекторний процес, який реалізовується через визначення ціннісних пріоритетів: повагу до власної історії, традиції, пам'яті, мови, культурних практик та національної ідентичності. Роль музеїв у цьому напрямку неможливо переоцінити. По-третє, цифровізація, яка стала новою реальністю сучасної України, ставить нові вимоги перед музеями. Віртуальні музеї, інтерактив, online-екскурсії значно розширюють комунікативні можливості музеїв. Таким чином, музеї сьогодні є установами, що інтегровані в освітній та рекреаційний простір, і такими, що формують систему цінностей.

Список використаних джерел

1. 50 віртуальних екскурсій. URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/3833-150-virtualnykh-ekskursii-muzeiamy-svitu-i-ukrainy> (дата доступу 30.10.2022).
2. В США оцифрували понад 200 мільйонів сторінок архівних документів. Українська правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/10/31/161973/> (дата звернення 30.10.2022).
3. Ніжинський університет відкриває музей радянського побуту. URL: <https://cheline.com.ua/news/culture/nizhinskij-universitet-vidkrivaye-muzeyu-radyanskogo-pobutu-115310> (дата звернення 30.10.2022).
4. О задачах «советского музея». Советский музей. 1931, № 1. С. 3.
5. У Запоріжжі відкрили виставку на честь жінок-будівельниць Дніпрогесу. URL: <https://tvmtm.online/u-zaporizhzhji-vidkrili-vistavku-na-chest-zhinok-budivelnits-dniprogesu/#> (дата звернення 30.10.2022).
6. Українофоб чи геній? Які погляди мав Булгаков, що не так із його культом і як вчинити з музеєм у Києві. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/> (дата звернення 30.10.2022).
7. Шкільні підручники з історії України як чинник формування історичної пам'яті молоді. Аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/shkilni-pidruchniki-z-istorii-ukraini-yak-chinnik-formuvannya#_ftnref1 (дата звернення 30.10.2022).